

Válaszok

Vallásnézet c. akadémiai doktori értekezés opponensi véleményeire

Mindenek előtt köszönetet mondok opponenseimnek – Csepeli György, Horányi Özséb és Voight Vilmos professzor uraknak –, akik gondosan, az értekezés főbb állításaiba és gondolati ívébe elmerülve értékes véleményeket, kritikákat, további kutatási irányokat és témákat fogalmaztak meg. Köszönöm azokat a méltatásokat, melyek eddigi vallástudományi munkásságomra vonatkoztak, s azt a bizalmat, melyet a továbbiakra nézve mindhárman kifejeztek. Válaszomban elsősorban a legfőbb felvetésekre szeretnék koncentrálni, a tényismereti illetve formai megjegyzéseket köszönettel fogadva. Válaszaimat az értekezés felépítését követve állítottam össze.

Az értekezés elsődleges *célkitűzése* az átmenetre illetve átmenetiségre koncentráló elméletek alkalmasságának bemutatása és igazolása, egy-egy példát a régióból felvilantva. Voight Vilmos hiányérzetei szinte tovább írják a feladatot. Nem azt állítja, hogy amit kidolgoztam elégtelen lenne, hanem arra említ fontos példákat, hogy még milyen hatalmas munka áll a téma iránt elkötelezettek előtt.

Értekezésem címéül a "vallásnézet" kifejezést adtam, melynek Voight Vilmos nem jósol jelentős szakmai karriert, s melyről Horányi Özséb az írja, hogy számára az értekezés "legmeghökkentőbb terminusa". A vallásnézet terminust azért alkottam, mert jelezni szándékoztam vele, hogy a kultúrára, társadalomra, történelemre vonatkozó tudományos vizsgálódás nézetek – mondhatjuk hipotézisek, elfogultságok, akár azt is előítéletek – mentén zajlik. A vallást az értekezés diskurzusa nem tekinti *sui generis* valóságnak, hanem bizonyos nézetek által megalkotott kulturális, társadalmi dimenzióknak.

Az értelmező szótárak valósága és a társadalmi viszonyok valósága különböző. Abban a társadalomtörténeti kontextusban, amelyre az értekezés első mondatában utaltam, aligha tagadható, hogy a propagált és megkövetelt világnézet egy bizonyos, jelesül a marxista-leninista ideológiának való elkötelezettséget jelentett. Az értekezés második mondata ezzel szembeállítja a vallásnézet által szándékolt irányultságot és tartalmat. A vallástudomány, amint értekezésemben kifejtetem, s amit Csepeli György is kiemelt opponensi véleményében, a vallás fogalmával kapcsolatos elméleti szenzibilitás tudománya.

Erre szándékozik utalni a vallásnézet kifejezés, amelynek lehetne alternatívája a vallás-kép, vallás-felfogás, vallás-konstrukció vagy más összetett szó – hasonlóan vitatható és vitatandó jelentésmezőkkel.

Értekezésem célja az volt, hogy a Kelet-Közép-Európának nevezett *régió* vonatkozásában az 1990 körüli mélyreható fordulat és az azt követő kortárs korszak elemzésé-

hez adekvát elméleteket keressek. A vallástudomány nem pusztán arra vállalkozik, hogy a vallások történeti megjelenéseit vizsgálja (vallástörténet, vallásföldrajz), hogy a vallások sokféleségében fellelhető mítoszok, eszmék és rítusok világából közös elemeket dolgozzon ki (vallásfilozófia, vallásfenomenológia, vallásetnológia), hanem arra is, hogy a vallások vizsgálata révén olyan alapvető társadalmi és antropológiai összefüggéseket tárjon fel, amellyel a társadalom adekvát és originális módon elemezhető és értelmezhető. Ebből a szempontból a vallástudomány társadalom- és kultúra-tudomány. Ennek a megközelítésnek kritikus bemutatására vállalkoztam, amelyhez viszonyítva a régió vallási dimenzióinak részletes bemutatása – akár a vallásossági adatok szintjéig menően –, akár a régió felekezeti sokféleségének vagy vallási intézményei dinamikájának leírása következő feladat lehet, amely révén tovább vitatható és finomítható az általam bemutatott elméletek regionális relevanciája.

Bibó Istvánra és Szűcs Jenőre csupán egy alkalommal hivatkoztam, jóllehet a régió magyar teoretikusai közül műveik megkerülhetetlenek.

Bibótól elsősorban a Kelet-Európai kisállamok nyomorúsága (1946) c. és az Európai társadalomfejlődés értelme (1971-72) műve releváns a régió általam tárgyalt vonatkozásai szempontjából. Előbbiről Csepeli György írt aktualizáló tanulmányt a Mozgó világ 2007 júniusi számában. Különösen ez a bibói mű adhat felvetésem igazolására támaszt, hiszen elemzését, a régióra vonatkozó ismérvek kidolgozását a II. vh. utáni radikális átmenet problematikájától és izgalmától ihletve fogalmazta meg. Az átmenet elmélet-generáló folyamat.

Szűcs Jenő, Vázlat Európa három történeti régiójáról c. műve 1983-ban jelent meg. Bibótól eltérően Szűcs középkorásznak tartotta magát és nem politikai gondolkodónak. Művében a középkor termelési és társadalomszervezési jellegzetességeinek vizsgálata révén jut - Bibóhoz hasonlóan - arra, hogy a kelet-közép-európai régió fejlődésében eltér a nyugat-európaítól, de ugyanígy a kelet-európaítól. Az ún. közép-európa-vitában egyedül Szűcs jelenített meg középkori tematikát a jelenkor számára releváns módon. Szűcs művére is hivatkozhatom annak a meggyőződésnek alátámasztására, hogy a régió egyik legfőbb karaktere a köztes jelleg, három kulturális és politikai nagyhatalom egymásra hatásának közös területe: a nyugati és keleti kereszténység, valamint az oszmán birodalom.

A régió legfőbb jellegzetességeinek kidolgozása során úgy vélem olyan eredményekre jutottam, melyekre e két nagyszerű magyar tudós művei alapján is juthattam volna. Ugyanakkor mind a két szerzőre érvényes, hogy miközben a régiót tágabban jelölik meg, mint Közép-Európa (értsd a ma visegrádi országok csoportjába tartozó négy államot), mégis állításaikat erre a régióra koncentrálnak és kifejtve teszik meg. Továbbá számomra fontos volt, hogy előnyben részesítsem azokat a teoretikusokat, akik már reflektálhattak az általam vizsgált 1990-et követő regionális átalakulásra.

Igazat kell adnom Csepeli Györgynek arra az inkonzekvenciára vonatkozóan, hogy Lengyelország állami szuverenitását inkonzekvensen kezeltem. Ettől függetlenül is úgy vélem, nagyon fontos az *állami szuverenitás* történelmi periódusai és a szuverenitás állami-társadalmi identitást erősítő igénye közötti összefüggés reflektálása. Éppen ez az egyik olyan terület, amely e régió országait megkülönbözteti a nagy birodalmak centrum országaitól, s amely révén ugyanakkor magyarázó erővel bír a régió országai közötti különbségek megértésében. Az általam összeállított ország-csoportok további pontosítást követelnek, amely akár odáig is eljuttathat, hogy nem három csoportba sorolhatók a régió országai – állami szuverenitásuk szempontjából –, hanem csak kettőbe: a hosszú és egybefüggő versus a rövidebb és szakadozott szuverenitás csoportjába.

Értekezésemben igyekeztem rendkívül óvatosan, hipotézisként tárgyalni az országok történelmi besorolásának tematikáját, az szintén hipotetikus „liminalitás index” egyik változójaként. Számomra az a lényeges, hogy olyan kategorizálásig jussunk el, amely lehetőleg "kemény adatokat" képes az indexbe bevonni, s ezzel mintegy földelni a történelmi és politikai diskurzus villámait.

Mindenképpen megfontolandó Csepeli György javaslata a *térképek* használatára és az egyes kijelentésekhez kapcsolandó *példák* gazdagítására. Az értekezés célkitűzése a régió sajátosságai és az ezekhez illő elméletek kiválasztása és bemutatása volt, s ezekből a vallás- és régió-értelmezés számára következtetések levonása. Igyekeztem a régió valamennyi országára vonatkozó releváns szakirodalmat áttekinteni, de arra az így is terjedelmes értekezés kerete nem adott lehetőséget, hogy minden jelentős elméleti állítást a régió összes országán teszteljem. Néhány esetben hivatkoztam olyan szerzőkre, akik ezt különböző felvetéseikre nézve elvégezték. (Demerath III., Pickel, Sammet) Reményeim szerint a választott elméletek és a saját felvetéseim a későbbiekben inspirálni fognak kutatókat ezek alkalmazására is.

Voight Vilmos hiányolja az *átmenet* fogalmának elméleti tisztázását, Csepeli György pedig a *tranzitológiai szakirodalom* reflektálását. Az átmenet illetve a fordulat fogalma az értekezésben gyakorta előfordul. A honnan-hová alapkérdésre azonban nehezen adható adekvát válasz, sőt álláspontom az, hogy talán éppen ez a honnan-hová az a kérdés, amelynek megválaszolásához igyekeztem hozzájárulni a régió fejezettel, valamint a bemutatott elméletekkel. Azért helyeztem a régióról szóló első fejezet címébe az "átmenet" fogalmát, mert olyan jelentőségűnek és mélységűnek tekintem, amely mélyebbre hat, mint az aktuális történelmi fordulatok változásai az egyik kiinduló állapotból egy másikba. A regionális identitás egyik legalapvetőbb jellegzetességéről van szó, amelynek megragadásához elsősorban Turner liminalitás és közösség fogalmakkal fémjelzett megközelítését alkalmazva juthatunk el.

Ehhez kapcsolódva tartom egy részről jogos felvetésnek Csepeli György megjegyzését a tranzitológiai szakirodalom reflektálására vonatkozóan. Hatalmas szakanyagról

van szó, amelynek akár csak a kelet-közép-európai régióra vonatkozó kulcsműveinek tanulmányozása és feldolgozása egy újabb értekezést igényelne. Ugyanakkor az is igaz, hogy a tranzitológiai szakirodalomban nem találtam olyan jelentős szerzőt, akinek elmélete kifejezetten foglalkozott volna a vallás, vallásosság problematikájával. A kézirat lezárásáig Pickel és Sammet szerkesztésében még megjelent jelentős gyűjteményes kötetet reflektáltam.

A továbbiakban hasznosnak látom néhány utóbb megjelent monográfia feldolgozását, melyek közül csupán kettőt említek: Klaus von Beyme és Dieter Segert.¹ Ezek ugyan nem fókuszálnak kifejezetten a vallási dimenzióra, ugyanakkor a tranzitológiai szakirodalmat reflektálják, és megfelelő távolságtartással rendelkeznek a 90-es fordulattól ahhoz, hogy tágabb történeti és elméleti keretbe illesztve elemezzék a régió kortárs problematikáját.

Miközben a kelet-közép-európai régió társadalmi és kulturális identitását az átmenet vonatkozásában próbáljuk megragadni, s a vallási dimenzió mentén értelmezni, nem hagyható figyelmen kívül az "átmenet" kategóriájának egyetemesebb értelmezése sem. Különösen is gondolat-ébresztőek számomra a posztkoloniális elméletek, melyek nem pusztán ahhoz adnak értelmezési muníciót, hogy Európa köztes régiója kilásson saját átmenetiségének és stabilitási törekvéseinek önmagára reflektáló rendszeréből, hanem Európa egészét is az átmenet szempontjából tekintik. E vonatkozásban - szintúgy számos más mű reprezentánsaként – hadd utaljak Talal Asad, Dipesh Chakrabarty legutóbbi publikációira.²

Mindhárom opponensi vélemény reflektál a választott *elméletek* alkalmasságára. Csepeli mind a négyet telitalálatnak nevezi, Voight Turner elméletét nem tekinti alkalmasnak, Horányi az üres jelölővel szemben fogalmaz meg felvetéseket. Ugyanakkor mindegyikük hangsúlyozza, hogy az elméletek alkalmasságával kapcsolatos véleménykülönbségek részei a tudományos diskurzusnak.

Voight Vilmos Turner elméletének alkalmazását nem tartja szerencsésnek, s szégyenemre említi, hogy rá vonatkozó írására nem reflektáltam. A Vallási élmény története című művében Voight számos Turner műre hivatkozik, s az általam is centrálisnak tekintett *liminalitas* és *communitas* fogalmakat, valamint rítuselméletét tárgyalja kötetének tematikájához mért arányokban. Ő is kiemeli, hogy Turner az afrikai törzsi viszonyokon túlmenően más társadalmi átmenetekre is alkalmazta elméletét, amelyek sora Voight véleménye szerint még tovább folytatható. Az értekezés Társadalmi

---

¹ Klaus von Beyme, *On Political Culture, Cultural Policy, Art and Politics*, 2nd ed. (Cham: Springer International Publishing, 2014); Dieter Segert, *Transformationen in Osteuropa im 20. Jahrhundert* (FACULTAS Verlags- und Buchhandels-AG <Wien>, 2013)

² Talal Asad, *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*, Cultural memory in the present (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003); Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference (New Edition)* (Princeton: Princeton University Press, 2001)

dráma c. fejezetében Turner művének szisztematikus bemutatása után azt igazoltam, amire Voight Vilmos csak utalt. Az elmélet további alkalmazásaira hoztam néprajzon és vallástörténeten túli példákat, valamint olyanokat, amelyek relevánsak a régió társadalmi változásainak elemzése vonatkozásában. A turneri mű értékelésének és alkalmazásának hangsúlya szempontjából van különbség kettőnk felfogása között, ellentmondásról úgy vélem, semmiképpen nem beszélhetünk.

Horányi Özséb az "üres jelölő" felvetést bírálja, s Saussure fogalomhasználatára és elméletére alapozva állítja, hogy szerinte minden jelölő üres, s ennek okán erre az általános jellegzetességre nem lehet ígéretes elemző elméletet alapozni. Ebben a vonatkozásban opponensemnek nem velem van vitája, hanem Ernesto Laclauval, aki a saussurei nyelvelméleti fordulatot a maga politikaelméletében tovább fejlesztette. Én erre építettem állításomat, miszerint a vallás a vizsgált régióban olyan szerepet is játszik a publikus diskurzusban, mint a laclau értelemben vett üres jelölő. Minthogy erről az értekezésben egy egész fejezet szól, válaszómban nem ismételhetem meg az abban foglaltakat. Ellenben éppen azért, hogy empirikusan is megalapozzam felvetésemet, tartomelemzést végeztem egy nagyobb szöveggörpuszon, amely vizsgálat igazolta, hogy a vallás, mint jelölő a politikai hegemóniáért vívott permanens küzdelem üres eszköze, amelyről tárgyalva a szemben álló felek nyelvi eszközökkel elhelyezhetik magukat a publikus térben.

Csepeli György hiányolja az értekezésből a választott elméletek alapján elvégzett *empirikus kutatást*. Igazat kell adnom. Ugyanakkor a régióra vonatkozó legnagyobb empirikus kutatásokat tömören ismertettem az értekezés Regionális vallásváltozás c. alfejezetében, valamint a későbbiekben többször is hivatkoztam ezekre. A régióra kiterjedő empirikus kutatásban két alkalommal részt vettem, az Aufbruch 1997-es és 2007-es hullámában. Reményeink szerint 2017-ben ismét mód nyílik új adatfelvételre, amelynek során az értekezésben felvetett elméleteket is megkíséreljük operacionalizálni.

A kézirat lezárását követően jelent meg Olaf Müller korábbi disszertációja, amely a régió vallási adatainak bemutatása és értékelése alapján azt kísérel meg igazolni, hogy a vallásosság változásainak folyamatát elsősorban a szekularizációs elmélet keretében lehet megfelelően értelmezni, s nem a sokak által alternatívaként hangsúlyozott vallás piac elmélettel.³

Csepeli György hiányolja értekezésemből a *kvázi-vallások* bemutatását, holott a funkcionális vallás-értelmezés alapján kézenfekvő lehet akár a kommunizmus, akár a fasizmus (civil) vallásként történő értelmezése. Egy helyütt utalok erre a lehetőségre Lübbe civil vallással kapcsolatos aggályainak ismertetésekor (285), de a két, régióra jellemző -izmus kifejtését nem végeztem el. Elsősorban azért sem, mert az 1990-et

---

³ Olaf Müller, *Kirchlichkeit und Religiosität in Ostmittel- und Osteuropa: Entwicklungen-Muster-Bestimmungsgründe* (Springer-Verlag, 2013)

követő korszakra koncentráltam, s ebben álláspontom szerint egy harmadik civil vallás – a nacionalizmus – relevánsabb, amelynek elemzésére viszont egy egész fejezetet szántam.

A nacionalizmus mint vallás vonatkozásában három korábbi tanulmányomra utaltam az értekezésben, s kellett volna két további is utalnom, melyek empirikus kutatásra alapulnak.

Máté-Tóth, András (1993): Nemzet – kereszténység – erkölcs. Adalékok a keresztény nemzeti gondolkodás jelenéhez. *Valóság* 9:44–57.

Máté-Tóth, András (2006): Holy Nation. Nationalism as Civil Religion in Central and Eastern Europe. In *Religion & Society*, Ed. Mortensen, V. Aarhus: Centre for Multireligious Studies 129–140.

Máté-Tóth, András (2007): Szent nemzet. A nacionalizmus mint civil vallás Kelet-Közép-Európában. In *Úton. Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*, Szerk. Hegedűs, Rita, Révay, Edit. Szeged: SZTE Vallástudományi Tanszék 153–168.

Máté-Tóth, András és Feleky Gábor (2014): Ritual Dimensions of Civil religion. In: Barna Gábor és Povedák István: *Politics, Feasts, Festivals: Yearbook of the SIEF Working Group on the Ritual Year*. 65-72.

Máté-Tóth, András és Feleky Gábor (2009): Civil Religion in Central and Eastern Europe: An Application of an American Model. In: *AMERICANA: E-JOURNAL OF AMERICAN STUDIES IN HUNGARY* 3: 53.

Ebben kifejezetten is ismertettem a Szovjetunióban alkalmazott civil vallási elemeket (295kk), továbbá a brit civil vallásait is. A civil vallás vallásfogalmának kritikus értelmezése kapcsán pedig egy kisebb alfejezetet szántam a pseudo-vallás témájának, beleértve a marxizmust is. Ezek az említések az értekezés vállalt keretében úgy vélem elégségesen reflektálnak a vallás fogalmának értelmező lehetőségeire, ami engem elsődlegesen foglalkoztatott.

Az opponensi véleményekre adott válaszaim befejezéseként engedtessek meg röviden kitérnem a *diszciplináris illetékesség* és a vallástudományi fejlesztés két témájára. Csepeli György és Horányi Özséb is jelzi, hogy saját tudományterületük nem a vallástudomány, amelyben Voight Vilmos – a diszciplína egyik legrangosabb magyarországi doyenjeként – otthonosan mozog. Mindhárman alázatra intő és további munkára serkentő módon méltatták a vallástudomány területén végzett eddigi igyekezetemet. Mindkét dolog utal a magyarországi kortárs vallástudomány helyzetére és feladataira. A magyar tudományos közösségnek és a közérdeklődésnek is nagy szüksége van a vallásokról kompetensen megnyilatkozni képes kutatókra és tanárookra, hiszen korunk viszonyaiban a vallási dimenzió egyre erőteljesebben van jelen akár a privát orientáció, akár a publikus viszonyok területén. Ennek a tudományos és társadalmi feladatnak elkötelezettjeként állítottam össze értekezésemet, és ennek részeként értem és köszönöm meg ismét opponenseim kritikusan értékelő és támogató véleményét.

Szeged, 2015. március 26.

Máté-Tóth András

BIBLIOGRAPHY

- Asad, Talal. *Formations of the secular: Christianity, Islam, modernity*. Cultural memory in the present. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2003.
- Beyme, Klaus v. *On Political Culture, Cultural Policy, Art and Politics*. 2nd ed. Cham: Springer International Publishing, 2014.
- Chakrabarty, Dipesh. *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference (New Edition)*. Princeton: Princeton University Press, 2001.
- Müller, Olaf. *Kirchlichkeit und Religiosität in Ostmittel-und Osteuropa: Entwicklungen-Muster-Bestimmungsgründe*. Springer-Verlag, 2013.
- Segert, Dieter. *Transformationen in Osteuropa im 20. Jahrhundert*. FACULTAS Verlags- und Buchhandels-AG <Wien>, 2013.